

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

P-II

प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे
इतिहास विभाग प्रमुख

ब्रिटीश राजवटीपूर्वीच्या सुरुवातीची महाराष्ट्राची आर्थिक परिस्थिती

कालिका देवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
शिरूर कासार
अभ्यास पत्रिका ॥

मराठ्यांच्या राज्यात बहुतांश जनतेचा शेती हाच प्रमुख व्यवसाय होता. काहीनी सैनिकी व्यवसाय निवडला होता. परंतु सैन्यात असतानाही सैनिक शेती व्यवसायापासून दूर गेले नव्हते. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात प्रथम शेतकरी मग सैनिक असा भाग होता. शिवाजीनी सैनिकी कार्यक्रम 'मुतुखगिरी' अशा पद्धतीने आखला होता की शेतकऱ्यांचे भले व्हावे. सैनिक दसऱ्याच्या दिवशी (ऑक्टोबर महिन्यात) मोहीमांवर निघायचे आणि होळीला (एप्रिल मे मध्ये) परतायचे ही पद्धत पुढील काळात सुद्धा कायम राहिली.

१.३.१ कृषी अर्थशास्त्र

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था इतर राज्यांप्रमाणे मुख्यत्वे शेतीवर अवलंबून होती. शेती करण्याची पद्धत जुनी व परंपरागतरित्या बैलांनी नांगरण्याचीच होती. पाणी सिंचनाची पद्धत, धान्य, बी-बियाणे, साठवून ठेवण्याची पद्धत व बाजारात विकण्याची पद्धत परंपरागत होती.

सातारा, पुणे, अहमदनगर, सोलापूर येथील मोठ्या प्रमाणावरची जमीन नापीक असल्याने पडून होती. चांगल्या शेती व्यवसायाच्या धोरणाचा अभाव आणि उभ्या पिकांचा नाश होत होता. एकतर खानदेशातील दरोडेखोर वृत्तीचे पेंढारी किंवा अँग्लो-मराठा युद्ध आणि गादीसाठी भांडणे इत्यादी कारणांवरून उभ्या पिकात सैन्य घालण्याच्या प्रवृत्तीमुळे दख्खनची शेती व्यवस्था पूर्णपणे

कोलमडून पडली. इ.स.१८०२-०३ च्या काळातील उत्तर दरख्वानमधील ओला दुष्काळ आणि त्याचे इतर भागातील प्रत्यंतर याने जनतेचे हालहाल झाले. अँग्लो-मराठा युद्धानंतरच्या राजकीय अस्थैर्यामुळे शेती व्यवसाय पूर्णपणे विस्कळीत झाला.

कंपनीने बनविलेल्या तैनाती फौजेला पेशव्यांनी स्विकारले आणि शेतकऱ्यांच्या हातात अजूनच भर पडली . पेशव्यांनी शेतकऱ्यांकडून कर वसूल करून राज्याच्या सैन्यासाठी (जे कॅम्पन फोर्डच्या नियंत्रणाखाली होते) हातभार लावण्याच्या विविध युक्त्या शोधून काढल्या. ज्यात सगळ्यात जास्त बोली लावणाऱ्याला इतर शेतकऱ्यांकडून कर वसुली करण्याचा अधिकार प्राप्त होई. अहमदनगरमध्ये दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांनी, अधिक करवसुलीसाठी, शेतकऱ्यांना नापिक जमीनही कसायला भाग पाडली. पेशव्यांच्या काळामध्ये जहागीरदारांवर भयंकर दबाव आणण्यात आला होता. वंशपरंपरागत मिळालेली संपत्ती पेशव्यांना देण्यास जहागीरदारांनी नकार दिला. बहुतेक जहागीरदारांकडे 'सरंजाम' ही पद्धती होती (सरंजाम म्हणजे काही ठराविक काळासाठी राजकीय अधिकार आणि फायदे) आणि जवळजवळ १०,००० ते २०,००० किंमतीची जमिन होती. पेशव्यांच्या कार्यपद्धतीमुळे, देशमुख, देशपांडे आणि इनामदार यांच्या अधिकारांवर मोठ्या प्रमाणावर गदा आली.

पेशव्यांच्या अत्यंत वाईट अशा शेती व्यवस्थेच्या कारभारामुळे सगळेच दुःखी झाले होते. पण ब्रिटीश राजवटीपूर्वीच्या महाराष्ट्राची शेती व्यवस्था एवढी काही वाईट नव्हती, जरी तिच्यावर अनेक संकटे आली तरीही त्यामध्ये एक प्रकारची छुपी शक्ती होती. सह्याद्रीचे खोरे, अहमदनगरचा दक्षिणी भाग, पटवर्धनांच्या अधिपत्याखाली असलेला महाराष्ट्राचा दक्षिणी भाग हे चांगल्या प्रकारे सुपिक व अधिक लोकसंख्येचे प्रदेश होते.

१.३.२ अन्नधान्यांचे बाजारभाव

महाराष्ट्राच्या सरहद्दीवरून छत्तीसगढ मधून जाताना एलफिन्स्टनने महाराष्ट्रासंर्भात पुढील वर्णन केले, “देश समृद्ध होता. एका रुपयाला सात ते आठ किलोग्रॅम घी, साठ किलो तांदूळ, ऐंशी किलो गव्हाचे पिठ मिळत होते.”

हे एकोणीसाव्या शतकातील देशाचे वर्णन आहे.

दुसरा बाजीराव पेशव्यांच्या पराभवानंतर धान्यांच्या किंमती एकदम घसरल्या. धान्यांचे उत्पादन अत्यंत कमी होते त्याचे कारण अचानक कमी झालेली मागणी हे होय. दुकानदारांनी भाववाढीच्या उद्देशाने धान्याची साठेबाजी केली. परंतु मागणीच नसल्याने किंमती घसरल्या. शेतकऱ्यांचे हाल यामुळे अधिकच वाढले. शेतकऱ्यांना त्यामुळे एका बाजूने घसरलेल्या किंमतीमुळे उत्पन्नात घट आणि दुसरीकडे वाढीव कर, अशा दुहेरी प्रश्नांना सामोरे जावे लागले. त्यामुळे त्यांना शेतजमिनी विकल्या लागल्या आणि कर्ज फेडण्याची वेळ आली. या सगळ्या

प्रकारामुळे ग्रामीण जनजीवन भयंकर अशा समस्येतून जात होते. गोदावरीच्या पूर्वेकडचा भाग आणि संपूर्ण खानदेशात ओला दुष्काळामुळे प्रश्न अधिक गंभीर झाला होता. शहरातील परिस्थिती ग्रामीण भागापेक्षा अधिक कठीण होती. विस्कळीत परिस्थिती आणि स्वार्थी कोतवालांसारखे अधिकारी यामुळे परिस्थिती चिघळली होती. अगदी राजकीय दृष्ट्या सक्षम असलेल्या कोल्हापूर, सांगली, मिरज किंवा जंजिरा, सावंतवाडी आणि इतर लहानमोठी शहरे सुद्धा वस्तुच्या खरेदी-विक्री करणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या ढवळाढवळी पासून सुटू शकली नव्हती. पैठण, पुणे, ठाणे किंवा कल्याण मधील व्यापाऱ्यांचे ग्रामीण भागाशी संबंध होते. परंतु विस्कळीत परिस्थितीमुळे व्यापारावर विपरीत परिणाम झाला होता. भौगोलिक परिस्थितीमुळे वस्तुंच्या दळणवळण व वाहतुकीवर परिणाम झाला होता. मधल्या दलालांनीही अनेक प्रश्न निर्माण केले होते. उत्तर महाराष्ट्रातील श्रीमंत वस्त्यांवरील, पेंढ्यांनी घातलेल्या दरोड्यामुळे तेथील जनजीवन अधिकच हालाखीचे झाले होते.

१.४ ब्रिटीश राजवटीच्या सुरुवातीची सामाजिक परिस्थिती

महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करताना, आपण हिंदू समाजावर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करणार आहोत. मुस्लिम वस्त्याही होत्या पण त्या फक्त जिथे मुस्लीम राजे होऊन गेले अशा प्रदेशापुरत्या मर्यादित होत्या. उदा. खानदेश, दौलताबाद, अहमदनगर, जंजिरा आणि पश्चिम किनारपट्टीवरील बंदरे परंतु योग्य आणि सविस्तर माहितीच्या अभावी महाराष्ट्रातील सामाजिक जडणघडणीविषयी (प्रामुख्याने मराठ्यांच्या राजवटीच्या अंतास) भाष्य करणे चुकीचे ठरेल.

१.४.१ महाराष्ट्राची लोकसंख्या :

मुंबई सरकारचा सांख्यिकी पत्रकार साईक्स याने खानदेश, पुणे, अहमदनगर आणि धारवाड येथील एकूण लोकसंख्या इ.स.१८२८ मध्ये २७ लाख इतकी दर्शविली. यावरून आपल्याला एकूण लोकसंख्येविषयी अंदाज येऊ शकतो. जर आपण अमराठी लोकसंख्या गाळून टाकली आणि केवळ सोलापूर, कोल्हापूर आणि कोकण या भागांचा विचार केला तरी सुद्धा ३५ ते ४० लाखापर्यंत आकडा जातो. जर आपण मराठी भाषिक संस्थानांचा विचार केला तर ही संख्या पन्नास लाखाच्या वर जात नाही. हा फक्त दिडशे वर्षांपूर्वी असलेल्या लोकसंख्येचा जुजबी अंदाज आहे. धार्मिक पातळीवर लोकसंख्येचा विचार करता ते अधिक कठीण जाईल. मुस्लिम अधिपत्याखाली असलेल्या भागांमध्ये मुसलमान लोकसंख्या कमी होती. त्यामुळे मुस्लिम जनसंख्या संपूर्ण महाराष्ट्रात विखुरलेली होती आणि जवळपास तीन ते चार लाखाच्या आसपास असू शकेल.

१.४.२ महाराष्ट्रातील धार्मिक स्थिती :

हिंदू समाज हा परंपरागत चालत आलेल्या रिती-रिवाजांना धरून आहे. जसजसे आपण मराठ्यांच्या अंताच्या जवळ जातो आहोत तसतसा हा समाज अधिकच धार्मिक दृष्ट्या दृढ बनत गेला. आध्यात्मिक आणि वैचारिक पातळीवर त्याचा न्हास व्हायला सुरुवात झाली. पुराणातील ज्ञानावर जनतेचा अटळ विश्वास होता. फारच कमी लोकांना 'शास्त्र' वाचायला जमायचे. बाहेरच्या जगाविषयीचे त्यांचे अज्ञान अगाध होते. साधू महात्म्यांच्या शिकवणुकीमुळे प्रारब्धावर जनतेचा विश्वास बसला होता. किर्तन अभंगातच सर्व समाज रममाण झाला होता. पेशवे आणि मराठ्यांच्या राजाश्रयामुळे धार्मिक कर्मकांडांना उत आला होता. पेण, पुणे येथील मराठ्यांचे पेशवे सरकार, विरोधी व्यक्ती, मुत्सद्दी सैनिक आणि पेंढान्यांच्या संपर्कात आले. 'गारदी' नावाचे अमहाराष्ट्रीय लोक महाराष्ट्रात नोकरीच्या निमित्ताने आले.

गो.स. सरदेसाई यांनी त्यावेळेची परिस्थिती पुढील शब्दांत मांडली आहे. वरीष्ठ जातीतील जनता ही धार्मिक कर्मकांडातून अंधश्रद्धेच्या दिशेने झुकत होती. जाति-व्यवस्था अधिक घट्ट होत चालली होती आणि प्रगतीशील समाजाच्या कोणत्याही खाणाखूणा त्यावेळच्या परिस्थितीत आढळत नव्हत्या. कनिष्ठ जातीत सुद्धा भागवतधर्माच्या प्रचाराखाली हीच प्रवृत्ती आढळून येते. संपूर्ण समाज अंधश्रद्धेने पोखरला गेला होता आणि जातीनुसार काम करण्याच्या पद्धतीवर ठाम होता. वरीष्ठ जातींकडून महार-मांग अशा कनिष्ठ जातींवर अन्याय होत होता. त्यावेळेची परिस्थिती 'पेशवेकालीन दलित समाज' या प्रबंधात मांडली आहे.

१.४.३ महाराष्ट्रातील जातीव्यवस्था :

मराठ्यांच्या न्हासाच्या काळात, जातिवादाने उच्चांक गाठला. तराळ, रामोशी, चांभार, महार, मांग, बेरड यांसारखे अस्पृश्य जाती व्यवस्थेत होरपळले गेले. ह्या जातीतील लोकांनी काही अपराध केल्यास मोठा दंड आकारला जाई व त्यांना अमानुष अशी शिक्षा होई. बहुतेक अस्पृश्य येत होते. जमार्तीना गुन्हेगारी जातीच म्हणून ओळखण्यात जातीव्यवस्थेतील तफावत हेच समाजाचे प्रतिक बनले होते. न्यायदेवतेसमोर सर्वजण समान नव्हते. उच्च जातीमध्ये सुद्धा अनेक पोटजाती होत्या. हिंदू धर्म हा विभाजित धर्म आहे. काही वैदिक धर्मगुरुंनी तर फक्त दोनच जाती आहेत असे घोषित केले, ब्राह्मण आणि शुद्र, क्षत्रिय आणि वैश्य हे शुद्रांतीलच पोटजाती आहेत, असे त्यांचे म्हणणे होते. परंतु ब्राह्मणांना कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य होते. त्यांची नियुक्ती सनदी आणि सैनिकी कार्यालयात करण्यात आली. काहींचा सोन्या-रुप्यांचा धंदा होता. काही ब्राह्मण हे अतिशय श्रीमंत होते की ते पेशवे-मराठा सरदारांनाही कर्ज द्यायचे.

१.४.४ महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजव्यवस्था :

ग्रामीण समाज हा सुसंघटीत आणि सुव्यवस्थित असा होता. एलफिन्स्टन आणि मेटकाफने ह्या स्वयंचलित ग्रामीण व्यवस्थेची स्तुती केलेली आहे. जात आणि कुटुंब यांना अतिशय महत्त्व देण्यात येई. कोणत्याही व्यक्तिला स्वतंत्र अस्तित्त्व नव्हते. प्रत्येक जण कुठल्यातरी जातीचा कुटुंबाचाच भाग म्हणून ओळखला जाई. जातीव्यवस्थेची पकड घट्ट होती.

परंपरागत चालत आलेल्या वस्तुविनिमय पद्धतीनुसार शेतकरी धान्य द्यायचे त्याच्या बदल्यात समाजातील विविध थरातील व्यक्ती त्यांच्या जवळच्या वस्तु द्यायचे. ब्राह्मण आणि इतर प्रतिष्ठित व्यक्ती सोडल्यातर सगळ्यांना काम करणे गरजेचे होते. त्यांच्या कामाच्या मोबदल्यात त्यांना सुगीच्या दिवसात शेतकऱ्यांकडून ऐच्छिक मोबदला मिळत असे. धान्य किंवा वस्तूच्या स्वरूपात मोबदला घेणाऱ्यांना बलुतेदार म्हणत गावाच्या आकार आणि लोकसंख्येच्या प्रमाणात बारा बलुतेदार असत. त्यापैकी महत्त्वाचे बलुतेदार पुढील प्रमाणे आहेत. सुतार, चांभार, लोहार, महार, गुरव, कुंभार, न्हावी, सोनार, कोळी इ. (ह्या संदर्भात अधिक माहिती पुढील अध्यायात). त्यांच्या बलुत्याप्रमाणे म्हणजे नियुक्त केलेल्या कामाप्रमाणे त्या जातीप्रमाणे त्यांना कार्य करणे गरजेचे होते. अस्पृश्यांमध्ये म्हणजे महार किंवा गावाचे नोकर यांना दोन महत्त्वाची कामे देण्यात यायची. त्यांची एकतर खाजगी नोकर म्हणून किंवा गावाचा नोकर म्हणून सरकारी नोकरीवर नियुक्ती व्हायची. गावाची रखवाली करणे किंवा मिरासदार किंवा प्रतिष्ठित व्यक्तित्वाच्या शेतात रखवाली करणे त्यांना भाग होते. युद्धामध्ये महारांनी स्वतःच्या प्राणावर उदार होऊन शौर्य गाजविले पण त्याबदल्यात मिळणारी बक्षिसाची रक्कम अत्यल्प असे १७९५ च्या खड्ग्याच्या लढाईत निझामाच्या विरुद्ध असलेल्या सैन्याचा सेनापती सिदनाक महार होता. इंग्रजांनी त्यांना आपल्या सैन्यात सैनिक म्हणून नियुक्त केले.

१.४.५. महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे स्थान व पुरुषप्रधान समाज :

एकोणिसाव्या शतकाच्या पहील्या दशकात स्त्रियांची परिस्थिती अत्यंत हालखोती होती. उच्च जातीतील आणि श्रीमंत घराण्यातील स्त्रिया वगळल्यास इतरांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. सैनिकांच्या विधवा बायका, वेश्या, देवाच्या नावाखाली बनवलेल्या देवदासी, नृतिका यांचा लोकनाट्यात उल्लेख होता. या सगळ्यांची स्थिती भयंकर होती. समाज नैतिक अधःपतनाच्या रसातळात गेला होता. व्यभिचारी ठरलेल्या स्त्रीला वेश्या बनविण्यात येई व तिला होणारे स्त्री

अपत्य हे समाजाची दासी म्हणून ओळखण्यात येई. ब्रिटिश राजवटीच्या सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांची स्थिती हलाखीची होती. त्यांच्यावर अनेक प्रथा, परंपरा लादल्या होत्या.

१.४.६ महाराष्ट्रातील न्यायव्यवस्था :

अठराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रातील न्यायव्यवस्था प्रामुख्याने संस्कृती व धार्मिक ग्रंथावर आधारीत होती. ब्राह्मणांना क्षुल्लक शिक्षा आणि खालच्या जातीच्या लोकांना भयंकर शिक्षा असा कायद्याचा प्रकार होता. आर्थिक दुरावस्था आणि राजकीय अस्थिरता याने स्त्रियांवरचे अत्याचार अधिकच झाले. काही ठिकाणी, खुलेआम स्त्रियांचा बाजार सुरु झाला. कैद्यांना देण्यात येणारी शिक्षा भयंकर असे. कुलाबा येथे भूमिगत अशा काळकोठड्या आहेत. इतर अनेक ठिकाणी अशा काळकोठड्या आहेत. कैद्यांचे हातपाय तोडणे, अवयव छिन्नविछिन्न करणे, हातपाय बांधून सह्याद्रीच्या उंच कड्यावरून खाली फेकणे किंवा तोफेच्या तोंडी देणे. इत्यादी क्रूर प्रकार चालत. ह्या अशा भयंकर शिक्षांमुळे सामाजिक बंड आणि चळवळीचे प्रमाण कमी होते. परंतु धार्मिक ग्रंथांत नमूद केलेल्या कायद्यांचे जर पालन केले नाही तर त्याहीपेक्षा भयंकर शिक्षा - नरक यातना भोगाव्या लागतील या कल्पनेने सामान्य जनतेला भेडसावून सोडले होते. लाचखोरीमुळे तर सामान्य जनतेचे हाल टोकास पोहचले होते. परंतु लाचखोरी हा गुन्हा समजला जात नव्हता.

१.४.७ महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक स्थिती :

समाज जितका अज्ञानी आणि गरीब तितकी राजकीय शक्ती जास्त. सांस्कृतिक कलेच्या न्हासाचा तो काळ होता. संत एकनाथ, तुकाराम, रामदास यांच्यासारखे संत महात्मेही त्या काळात निर्माण झाले नाहीत. कोणतीही व्यक्तिगत काव्य स्मृती झालेली नाही. अठराव्या शतकात

फक्त महीपती आणि मोरोपंत व राम जोशी सारखे गीतकार सोडले तर कोणाची नावे आढळत नाहीत. कोणत्याही प्रकारचे अभिजात सर्जनशील साहित्य दिसून येत नाही. आर्थिक दुरावस्था टोकाला पोहचली होती. मध्यम वर्ग व्यापारी आणि सावकार हे नातामक अशा सत्ताधारी आणि दरोडेखोर यांच्यामध्ये तावून सुलाखून निघत होते. एकूण परिस्थिती फक्त तीन शब्दांत माडण्यात येऊ शकते, 'लढाई, पुंडाई आणि बंडाई.'

ब्रिटीश राजवटीपूर्वी मराठ्यांच्या राजसंस्थेच्या कारभाराची पद्धती आणि सांस्कृतिक पद्धतीवर, उत्तर भारतीयांचा प्रभाव दिसून येतो. पेशव्यांचे महाराष्ट्रातील भूभागावर, तर उत्तर भारतातील भूभागावर सरदारांचे नियंत्रण होते. शिंदे आणि होळकरांवरही आधुनिक मध्यप्रदेश आणि उत्तरप्रदेशाचा प्रभाव दिसून येतो. महादजी शिंदेनी फाल्गून महिन्यातील रंग-पंचमीचा उत्सव सुरु केला. पेशवा नाना साहेब यांनीही अनेक कलावंतांना प्रोत्साहन दिले. त्यातूनच पेशवा, महादजी शिंदे, नाना फडणीस आणि इत्यादींची रंगचित्रे साकारली गेली. परंतु युद्धाच्या आणि पेंढारींच्या लुटालुटीच्या कारणाने अनेक भव्यदिव्य इमारतींची, देवळांची नासधूस झाली. आता फक्त मराठ्यांच्या भव्यदिव्य उदात्त ऐश्वर्याच्या भग्न खूणा राहिल्या आहेत.

हळूहळू मराठी भाषा, राज्यभाषा म्हणून विकसित होऊ लागली आणि मोडी भाषा फक्त महत्त्वाच्या कागदपत्रांमध्ये वापरली जाऊ लागली. मराठी भाषेवर उर्दू आणि पर्शियन भाषेचा प्रभाव होऊ लागला कारण ह्या भाषा मोघलांच्या दरबारात वापरल्या जात. तरीही संस्कृतचा प्राधान्याने वापर होई. इंग्रजांच्या अधिपत्याखाली सुद्धा सांस्कृतिक पातळीवर फारसा बदल होऊ शकला नाही. परंतु पाश्चिमात्य विचार आणि संस्थांचा परिणाम विविध शहरांमध्ये उदा. पुणे,

नाशिक, नागपुर, कोल्हापूर आणि मुंबई येथे आढळतो. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रचाराचा परिणाम अठराव्या शतकात हळूहळू सुशिक्षित वर्गात दिसून येतो आणि मराठी समाज पाश्चिमात्य संस्कृती आणि सामाजिक संस्कृतीचा परिणाम व्हायला लागला.

१.५ समारोप

ब्रिटीशांनी इ.स. १७६४ मध्ये मुघल सम्राट व बंगालचा व औंधचा नवाब याला हरविले. त्यानंतर इ.स. १७९९ मध्ये मैसूरच्या सुलतानाला नमविले व शेवटी इ.स. १८१८ मध्ये मराठ्यांना हरविले. नंतर पेशवा, भोसले आणि होळकरांनी इंग्रजांविरुद्ध बंड उठविले पण शिंदे आणि गायकवाड तटस्थ राहिले. त्याचकाळात महाराष्ट्राची आर्थिक परिस्थिती अडचणीची होती. जाति व्यवस्थेमुळे हिंदू आणि धार्मिक भेदभावामुळे मुस्लिमांचे हाल वाढले. लोक हे गरीब आणि अज्ञानी होते परंतु गावे मात्र अजूनही स्वावलंबी होती.